(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. XV / Issue – I *ISSN 2277-8063*

कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी आणि खाजगी साखर कारखान्या मधील प्रशासन : एक अभ्यास

दिलीप आनंदराव चौगुले मोबाईल: 9545537808 Email ID: dilipchougule1978.2@gmail.com

---

सारांश

महाराष्ट्राच्या दक्षिण-पश्चिम भागात वसलेला कोल्हापूर जिल्हा हा इतिहास, संस्कृती आणि निसर्ग सौंदर्याचा अनमोल ठेवा आहे. या मोहक प्रदेशात पाऊल टाकताच तुम्हाला समृद्ध वारसा, जिवंत परंपरा आणि आधुनिकतेचा सुरेख संगम अनुभवता येईल. कोल्हापूर म्हणजे केवळ एक शहर नाही, तर एक अनुभव आहे; जो तुम्हाला इतिहासाच्या पानावरून फिरवतो आणि आधुनिकतेच्या रंगीत दुनियेतही सामील करून घेतो. कोल्हापूरचा इतिहास शौर्य, राजेशाही आणि कलात्मकतेच्या वैभवशाली धाग्यांनी विणलेला आहे. या जिल्ह्याचा भूतकाळ उलगडताना तुम्हाला पराक्रमी योद्धांच्या, दूरदृष्टी असलेल्या राजसत्तेच्या आणि कुशल कारागिरांच्या कथा ऐकायला मिळतील. प्रामुख्याने मराठा साम्राज्याचा वारसा येथे ठळकपणे दिसून येतो, ज्याची साक्ष अनेक ऐतिहासिक स्मारके आणि वास्तू देतात. कोल्हापूर मधील सर्वात महत्त्वाच्या ऐतिहासिक स्थळांपैकी एक म्हणजे भव्य न्यू पॅलेस. 19 व्या शतकात उभारलेला हा अद्भुत राजवाडा, जैन आणि हिंदू स्थापत्य शैलीच्या सुंदर मिश्रणाचे दर्शन घडवितो. येथे प्रवेश करताच मराठा राजघराण्याच्या ऐश्वर्यशाली जीवनशैलीची झलक पाहायला मिळते, जी कोल्हापूरच्या समृद्ध ऐतिहासिक वारशाची साक्ष देणारी आहे.

या संशोधन पेपरमध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी आणि खाजगी साखर कारखान्यांमधील प्रशासनाचा अभ्यास केला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यात 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात खाजगी साखर कारखान्यांनी उद्योगाला सुरुवात केली. परंतु, 1950 च्या दशकात डॉ. धनंजय गाडगीळ आणि विठ्ठलराव विखे पाटील यांच्या प्रेरणेने सहकारी चळवळीचा उदय झाला आणि शेतकऱ्यांच्या मालकीचे साखर कारखाने वाढले. यामुळे कोल्हापूरच्या कृषी अर्थव्यवस्थेत मोठा बदल झाला, जिथे शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण झाले. आज जिल्ह्यात एकूण 16 सहकारी आणि 7 खाजगी साखर कारखाने कार्यरत आहेत.

प्रस्तावना

सहकारी आणि खाजगी कारखान्यांच्या स्थापनेमुळे कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागामध्ये आर्थिक सक्षमीकरण झाले. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले आणि ऊस उत्पादकांसाठी हे एक मोठे आर्थिक आधारस्तंभ ठरले. कोल्हापूर जिल्ह्यातील साखर उद्योगाची सुरुवात 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस झाली. या कालखंडात उसाच्या शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाचा योग्य मोबदला मिळावा म्हणून साखर कारखान्यांची स्थापना करण्यात आली. 1940-50 च्या दशकात कोल्हापूर जिल्ह्यात सहकारी साखर कारखान्यांची स्थापना झाली. 1960-70 च्या दशकात सहकारी साखर कारखान्यांच्या संख्येने झपाट्याने वाढ झाली आणि त्यांची गाळप क्षमता सुधारणारी नवीन तंत्रज्ञानाची स्वीकारार्हता करण्यात आली.

खाजगी साखर कारखान्यांचा विकास 1980-90 च्या दशकात झाला. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय पातळीवर व्यावसायिक उद्देशाने कार्यरत असलेल्या कारखान्यांचा समावेश आहे. हे खाजगी कारखाने विशेषतः आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून आणि आधुनिक यंत्रसामुग्रीद्वारे कार्यरत असतात. खाजगी साखर कारखाने व्यावसायिक दृष्टिकोनातून अधिक सक्षम असतात आणि बाजारातील स्पर्धा टिकून राहण्यासाठी उच्च उत्पादन क्षमता राखतात. सहकारी साखर कारखानदारीमुळे अल्कोहोल, वीज निर्मिती, कागद, ॲसिड, पशुखाद्य, मिठाई हे पदार्थ तसेच खत उद्योग इ. उद्योगांमुळे ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास हातभार लागला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

सहकार क्षेत्राचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. सहकाराशिवाय ग्रामीण समाजाची प्रगती होणार नाही. सहकारामुळे समाजातील तळागाळातील लोकांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे रोजगाराची संधी मिळाली आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी व खाजगी साखर कारखान्यांमुळे जिल्ह्याचा कायापालट झाला आहे, त्यामुळे या क्षेत्राचा अभ्यास करणे आवश्यक वाटते. वास्तविक 1951-52 साली महाराष्ट्रातील पहिला सहकारी साखर कारखाना पद्मश्री विठ्ठलराव विखे पाटील या एका शेतकऱ्याने पुढाकार घेऊन डॉ. धनंजय गाडगीळ यांच्या नेतृत्वाखाली अहमदनगर जिल्ह्यात प्रवरानगर येथे स्थापन केला. तो यशस्वी खात्री झाल्यानंतर चारच वर्षाने त्याच धर्तीवर 1955-56 साली कोपरगावजवळ कोळपेवाडी येथे गणपतराव औताडे

यांनी दुसरा सहकारी साखर कारखाना उभा केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1) कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा आढावा घेणे.
2) सहकारी व खाजगी कारखानदारीमधून उदयास आलेल्या राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास करणे.
3) कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी व खाजगी साखर कारखान्यांमधील प्रशासनाचा अभ्यास करणे.
4) कोल्हापूर जिल्ह्यातील वाढत जाणाऱ्या खाजगी साखर कारखान्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके

1) सन 1990 च्या दशकाअखेर महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थावर कॉंग्रेस पक्षाचे वर्चस्व होते.
2) 1980-90 नंतरच्या दशकानंतर महाराष्ट्र व कोल्हापूर जिल्ह्यात खाजगी साखर कारखान्यांच्या संख्येत वाढ झाली.
3) सहकारी कारखानदारीतील कर्जाचा बोजा दिवसेंदिवस वाढत गेला.
4) सहकारी व खाजगी कारखानदारीपुढील आव्हाने दिवसेंदिवस वाढत आहेत.
5) खाजगी कारखानदारीमधील आर्थिक व्यवस्थापनामध्ये शिस्त दिसून येते.

संशोधन पद्धती

संशोधनात ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करून संशोधन करण्यात येणार आहे.

1) प्राथमिक तथ्य संकलन - मुलाखती, पक्षाचे जाहीरनामे, अहवाल, विविध क्षेत्रे, प्रश्नावली, नेत्यांची आत्मचरित्रे, निरीक्षणाद्वारे माहिती गोळा केली आहे.
2) दुय्यम तथ्य संकलन - दुय्यम तथ्य संकलनासाठी निगडित पुस्तके, लेख, मासिके, पाक्षिके, बातम्या, प्रकाशित अप्रकाशित लेख यांचा वापर केला आहे.

सहकार चळवळ

स्वातंत्र्यपूर्व काळात सन 1904 च्या कायद्याने सुरू झालेली सहकार चळवळ स्वातंत्र्योत्तर काळात मोठ्या प्रमाणात विशेषत: महाराष्ट्रात या चळवळीला मोठा जनाधार आणि राजाश्रय लाभला. या चळवळीतून राजकीय नेतृत्वही उदयास आले. परंतु काळाच्या ओघात चळवळीच्या गुणात्मक विकासाकडे तितक्या गांभीर्याने पाहिले गेले नाही. सहकाराचे राजकीयीकरण चळवळीच्या विकासात बाधक ठरू लागले. लोकशाही व्यवस्थापन प्रणाली राबवणारी ही चळवळ वर्षानुवर्षे विशिष्ट गट, नेते यांच्याभोवती केंद्रित झाली आणि चळवळीतील सामान्य सभासद सहकारापासून हळूहळू दूर जाऊ लागला. काही संस्था आर्थिक डबघाईस आल्यामुळे सहकारी संस्थांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातही बदल घडू लागला. चळवळीस गतवैभव प्राप्त करून देण्यासाठी 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात गुणात्मक प्रगतीवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

सहकारपूर्व काळ : शोषण आणि मध्यस्थ

सहकार चळवळ सुरू होण्यापूर्वी कोल्हापूरमधील ऊस उत्पादक शेतकरी खाजगी साखर कारखानदार आणि मध्यस्थांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून होते. अथक परिश्रम करूनही शेतकऱ्यांना त्यांच्या उसाच्या रास्त किमतीच्या अगदी कमी प्रमाणात मोबदला मिळे, ज्यामुळे कर्ज आणि गरिबीचे चक्र सुरू झाले. खाजगी कंपन्या केवळ नफ्यावर लक्ष केंद्रित करत होत्या, बहुतांश वेळा शेतकऱ्यांच्या कल्याणाकडे दुर्लक्ष करत होत्या. शोषण हा एक मोठा आवाज बनला, ज्यामुळे स्वावलंबन आणि सामूहिक मालकीचे बीज पेरले गेले.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकार चळवळीची वैशिष्ट्ये

कोल्हापूर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचे माहेरघर मानला जातो. जिथे सहकार हे केवळ आर्थिक विकासाचे साधन नसून राजकारणाचा मुख्य कणा आहे. 1912-13 पासून रुजलेल्या या चळवळीत साखर कारखाने, दूध संस्था (उदा. गोकुळ) आणि जिल्हा मध्यवर्ती बँकांद्वारे ग्रामीण व्यवस्थेत क्रांती घडली आहे.

- **ऐतिहासिक वारसा:** राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात 1912-13 मध्येच सहकारी संस्था कायदा लागू करून सहकाराचा पाया रचला.
- **व्यापक जाळे:** जिल्ह्यात सुमारे 9725 सहकारी संस्था असून यात साखर कारखाने, दूध संघ, खरेदी विक्री संघ आणि बँकांचा समावेश आहे.

- **दुग्ध व्यवसाय:** गोकुळ दूध संघ सारख्या संस्थांनी कोल्हापूरच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला सक्षम केले आहे.
- **साखर पट्टा:** सहकारी साखर कारखानदारी हे जिल्ह्याच्या अर्थकारणाचे आणि राजकारणाचे प्रमुख केंद्र आहे.

विषय विवेचन

कोल्हापूर जिल्हा महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखानदारीचा बालेकिल्ला असून येथे 16 सहकारी साखर कारखाने आणि 7 खाजगी साखर कारखाने कार्यरत आहेत. कुंभी कासारी, भोगावती, दत्त शिरोळ, मंडलिक, गुरुदत्त शुगर, संताजी घोरपडे, आलम शुगर यांसारख्या प्रमुख कारखान्यांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी दिली आहे. साखर कारखानदारी आणि विकासाचे राजकारण हे येथील स्थानिक नेतृत्वाचा कणा, सत्तासंघर्ष आणि ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक निर्णयावर मोठा प्रभाव पाडतात.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखाने आणि विकासाचे राजकारण

- **सहकारी चळवळीचा पाया:** कोल्हापुरात सहकार चळवळ अत्यंत मजबूत आहे. साखर कारखान्यांमुळे ग्रामीण भागात रस्ते, शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांचा विकास झाला आहे. या भागात अनेक कार्यक्षम सहकारी व खाजगी संस्था कार्यरत आहेत. कोल्हापूरचा पहिला सहकारी साखर कारखाना 1961 मध्ये 'दत्त शेतकरी सहकारी साखर कारखाना' होय.
- **विकासाचे राजकारण:** साखर कारखान्यांच्या निवडणुका या स्थानिक निवडणुकांप्रमाणेच प्रतिष्ठेच्या असतात. कारखान्याचा ताबा मिळविणे म्हणजेच आपला राजकीय गट अधिक मजबूत करणे, आपल्या राजकीय गटाचा चेअरमन आणि व्हाईस चेअरमन, संचालक नियुक्त करणे.
- **ऊस दर राजकारण:** दरवर्षी उसाला मिळणारा भाव, पहिला हप्ता आणि अंतिम दर ठरविण्यावरून मोठे राजकारण चालते. योग्य भाव मिळवून देणे हे राजकीय नेते आणि शेतकऱ्यांमधील संघर्षाचे प्रमुख कारण आहे.
- **सामाजिक प्रभाव:** साखर कारखान्यांच्या माध्यमातून स्थानिक नेत्यांची प्रतिमा निर्माण होते, जी विधानसभा आणि लोकसभा निवडणुकीत मदतीची ठरते. कोल्हापूरच्या साखर कारखान्यातील सहकार हा निव्वळ व्यवसाय नसून तो राजकीय आणि सामाजिक वारसा आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील खाजगी साखर कारखाने आणि राजकारण

कोल्हापूर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारीचा प्रमुख बालेकिल्ला असून, येथे सहकारी साखर कारखान्यांसोबत खाजगी साखर कारखाने विकासाचे मोठे केंद्र बनले आहे. सर्वाधिक साखर उतारा (10.85%) आणि ऊस उत्पादनामुळे हे कारखाने राजकारणाची दिशा ठरवितात. जिल्ह्यातील अनेक खाजगी कारखाने हे एकेकाळी सहकारी होते, जे आता राजकीय नेते आणि उद्योजकांच्या मालकीचे आहेत.

- **राजकारणाचा पाया:** कोल्हापूर जिल्ह्यातील साखर कारखाने हे केवळ उद्योगाचे साधन नसून ते सत्तेचे केंद्र आहेत. सध्या जिल्ह्यातील अनेक आमदारांचे थेट साखर कारखानदारांशी संबंध आहेत.
- **खाजगी कारखान्यांचा उदय:** आर्थिक अडचणी आणि व्यवस्थापनातील त्रुटींमुळे अनेक सहकारी साखर कारखाने खाजगी झाले आहेत किंवा भाडेतत्त्वावर दिले गेले आहेत, ज्यांचा ताबा बड्या नेत्याकडे आहे.
- **विकास आणि दर:** कोल्हापूरचे साखर कारखाने (सहकारी व खाजगी) ऊस उत्पादकांना FRP प्रमाणे सर्वाधिक दर देण्याबाबत प्रसिद्ध आहेत, जेणेकरून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होईल, त्यांचे जीवनमान उंचावेल, शेतकऱ्यांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रगती होईल.
- **तरुण नेतृत्वाचा प्रभाव**: साखर उद्योगात आता तरुण, जिद्दी संचालक मंडळावर प्रभावी ठरत आहे, जे कारखानदारीमध्ये आधुनिक बदल घडवून आणत आहेत.
- **राजकीय वर्चस्व:** राजाराम, कुंभी कासारी, शाहू, जवाहर यासारख्या व्यवस्थापनातून साखर कारखानदार लोकप्रतिनिधी हे जिल्हा बँकेवर आणि स्थानिक राजकारणावर नियंत्रण ठेवतात. थोडक्यात कोल्हापूर जिल्ह्यातील खाजगी साखर कारखाने हे आर्थिक सक्षमीकरणाचे साधन म्हणून ओळखले जात असले तरी, त्यामागे राजकीय वर्चस्व टिकवून ठेवण्याची मोठी रणनिती आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी आणि खाजगी कारखान्यांमधील प्रशासन

कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी आणि खाजगी कारखान्यांनी जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सहकारी कारखान्यांनी ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना मदत केली, तर खाजगी कारखान्यांनी को-जनरेशन आणि इथेनॉल उत्पादनात मोठे योगदान दिले आहे, ज्यामुळे जिल्ह्याच्या आर्थिक वाढीला गती मिळाली आहे.

साखर कारखान्यातील प्रशासन विभाग हा कारखान्याचे दैनंदिन कामकाज, धोरणांची अंमलबजावणी, आर्थिक व्यवस्थापन आणि सरकारी नियमांचे पालन सुनिश्चित करतो. यामध्ये व्यवस्थापन, कर्मचारी व्यवस्थापन, ऊस खरेदी-विक्री, साखर उत्पादन आणि संबंधित सरकारी प्राधिकरणांशी समन्वय साधणे यासारख्या बाबींचा समावेश असतो. जसे की महाराष्ट्र साखर आयुक्तालय सहकारी साखर कारखान्यांच्या प्रशासनावर देखरेख ठेवते.

प्रशासनामधील प्रमुख विभाग

सहकारी आणि खाजगी कारखान्यांमधील प्रशासनामध्ये पुढील विभागाचा समावेश होतो:

- **वित्त विभाग:** वित्त विभाग म्हणजे साखर कारखान्यांशी संबंधित आर्थिक व्यवहार सांभाळणारा विभाग, ज्यात सरकारी योजना (SDF), कर्जाची परतफेड, भांडवल व्यवस्थापन आणि सहकारी कारखान्यांच्या आर्थिक बाबींचा समावेश असतो.
- **स्टोअर विभाग:** साखर कारखान्यातील स्टोअर विभाग हा कच्चा माल (ऊस), तयार साखर, उप उत्पादने (मळी, बगॅस), यंत्रसामुग्रीचे सुटे भाग आणि इतर आवश्यक वस्तूंच्या खरेदी, साठवणूक, नोंदी ठेवणे आणि वितरणाचे काम करतो.
- **परचेस विभाग:** साखर कारखान्यातील परचेस विभाग हा कच्चा माल (ऊस) आणि कारखाना चालविण्यासाठी लागणाऱ्या इतर सर्व वस्तू, सुटे भाग, रसायने, मशिनरी आणि सेवांची खरेदी करण्याची जबाबदारी असलेला विभाग असतो, जो पुरवठादारांशी समन्वय साधून विभागाच्या गरजा पूर्ण करतो, स्टॉक राखतो आणि खरेदी प्रक्रिया व्यवस्थापित करतो.
- **शेअर्स विभाग:** साखर कारखान्यातील शेअर्स विभाग म्हणजे कारखाना चालविण्यासाठी आवश्यक भांडवल उभारणी करणे, भागधारकांचे हिशोब ठेवणे, नवीन शेअर्स जारी करणे, शेअर्सची खरेदी-विक्री करणे, लाभांश वाटप करणे आणि भागधारकांशी संबंधित सर्व कागदपत्रे व नोंदी सांभाळणे यासारखी कामे करणारा विभाग होय.
- **साखर विक्री विभाग:** साखर विक्री विभाग हा साखर उत्पादन विकणे, बाजारपेठेतील मागणीनुसार दर ठरविणे, वाहतूक व्यवस्था करणे आणि ग्राहकांशी (घाऊक विक्रेते, किरकोळ विक्रेते, थेट ग्राहक) संबंध ठेवणे यासारखी कामे करतो.
- **स्टोअर अकौंट्स:** साखर कारखान्यातील स्टोअर आणि अकाउंट्स विभाग हे कारखान्याच्या आर्थिक व्यवस्थापनाशी अत्यंत महत्त्वाचे असून यात साठा व्यवस्थापन, कच्च्या मालाची खरेदी विक्रीची नोंद, खर्चाचा हिशोब, देयके, पेमेंट आणि आर्थिक अहवाल करणे यासारखी कामे होतात.
- **शेती विभाग:** साखर कारखान्यातील शेती विभाग म्हणजे उसाची लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या हितासाठी आणि त्यांच्या सहकारी साखर कारखान्याच्या व्यवस्थापनासाठी काम करणारा विभाग होय.
- **अभियांत्रिकी विभाग:** सहकारी साखर कारखान्यातील अभियांत्रिकी विभाग हा कारखान्याच्या दैनंदिन कामकाज, देखभाल, दुरुस्ती, नवीन प्रकल्पांची उभारणी, आधुनिकीकरण आणि ऊर्जा व्यवस्थापनासाठी जबाबदार असतो. यात बॉयलर, टर्बाइन, मिलिंग, सहवीजनिर्मिती, डिस्टिलरी, पाणी प्रक्रिया आणि यांत्रिकीकरणाचा समावेश असतो.
- **उत्पादन विभाग:** साखर उत्पादन डब्बल सल्फीटेशन पद्धतीची साखर असते, ज्यामध्ये S-30, M-30 यासारख्या ग्रेडच्या साखरेचा समावेश असतो. साखर उत्पादनाबरोबर इथेनॉल, बगॅस आणि मोलेसिस यासारख्या उप उत्पादनाचे उत्पादन घेतले जाते.

निष्कर्ष

1) सहकारी साखर कारखान्याची मान्यता ही राजकीय संबंधाद्वारे मिळते.
2) सहकारी व खाजगी साखर कारखान्यात राजकीय सुडातून वैयक्तिक चारित्र्याचे भांडवल केले जाते.
3) सहकारी व खाजगी साखर कारखान्यात स्वार्थासाठी तत्त्वांना, नीतिमत्तेला तिलांजली देऊन राजकीय तडजोडी केल्या जातात.
4) स्थानिक स्वराज्य संस्था व विधानसभेसाठी कारखान्याचा वापर केला जातो.
5) कारखान्यातील संचालकात राजकीय नेत्यांचे गुण येतात.

6) वार्षिक सर्वसाधारण सभेतील गोंधळ राजकीय हेतूने प्रेरित असतो.

संदर्भ सूची

1) डॉ. पळशीकर सुहास (2014), 'भारतीय लोकशाही' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
2) अन्नदाते शशिकांत, 'संशोधन पद्धती' के सागर प्रकाशन, पुणे- 411 030
3) https://www.sugar.maharashtra.gov.in sugar commissionerate, maharashtra state.
4) https://agrowon.esakal.com.
5) जुगळे व्ही.बी., जुगळे वाय.व्ही, 'साखर सहकार आणि सरकार' चौथी आवृत्ती, शाहूपुरी, कोल्हापूर 416001.
6) वर्तमान पत्रे - दै. पुढारी, महाराष्ट्र टाईम्स्, लोकसत्ता.